

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

GÜLŞƏN AKİF qızı MƏHƏRRƏMOVA

**MƏTNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİ VƏ MƏTN
VAHİDLƏRİ**

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2018

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Sosiolinqvistika” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Ağamusa Ağası oğlu Axundov
akademik

Nizami Qulu oğlu Cəfərov
akademik

Rəsmi opponetlər:

Məmmədli Dünyamalı oğlu Novruzov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Təranə İmamverdi qızı Hacıyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı təşkilat:

Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi
dilçilik kafedrası

Müdafiə “___” _____ 2018-ci il tarixdə saat _____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

S.Y.Məmmədova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dünya dilçiliyində ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq, dilin aktual sintaksisi, başqa sözlə, aktual üzvlənmə və mətn məsələsi tədqiqatçıların diqqət mərkəzində dayanır.

Nəzəri dilçilikdə mətnə müxtəlif baxışlar olmuş, fərqli nəticələr əldə edilmişdir. Bu məqsədlə dillərin materiallarını nəzərdən keçirdikdə müstəqil cümlələrin bir-birilə əlaqələnməsi məsələsində mübahisələr mövcud olduğu meydana çıxır. Azərbaycan və rus dilçiliyində mətn vahidləri tədqiq edilsə də, mətnin qurulma qaydaları və onun formalaşmasında iştirak edən vasitələrin təhlili hələ də tam öyrənilməmiş qalır.

Tədqiqat işində Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq cümlənin ayrı-ayrı üzvlərlə bağlı deyil, bütöv şəkildə mətnin aktual üzvlənməsi və kompleks şəkildə mətn vahidlərinin bu prosesdəki roluna aydınlıq gətirilib.

Başqa bir cəhət tipoloji cəhətdən müxtəlif dillərə aid faktlar əsasında mətn koqnitiv aspektdə araşdırılır və mətn vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri aşkarlanır, həmçinin dillər arasındakı fərq göstərilməklə yanaşı, həmin cəhətlərin özləri də faktik dil materialları əsasında təhlil olunur. Eləcə də mətndə rabitəliliyi yaradan vasitələrin hər biri koqnitiv baxımdan təhlilə cəlb olunur, ümumi dilçilik aspektində dəyərləndirilir, bu da tədqiqatın əsas yönünü təşkil edərək, işin aktual olduğunu göstərir.

Təqdim olunan dissertasiyada ilk dəfə olaraq, Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin leksik-qrammatik imkanları müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Müxtəlif sistemli dillərdə mətn vahidlərinin araşdırılması da zənnimizcə, fərqli yanaşma olaraq dissertasiya işinin aktuallığını əks etdirir.

Tədqiqat işinin obyektı Azərbaycan, ingilis və rus dili bədii mətnləridir.

Tədqiqatın predmeti mətn yaradan formal-semantik əlaqə vasitələri və aktual üzvlənmədir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi mətnin vahidləri və onun aktual üzvlənməsinin müasir dilçilik nəzəriyyələri əsasında koqnitiv dilçilik baxımından təhlil etməkdir.

Həmin məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- mətnin formal vahidlərini müəyyənləşdirmək;
- mətnin məzmun vahidlərini üzə çıxarmaq;
- mətni yaradan formal vahid kimi təkrarların rolunu koqnitiv baxımdan müəyyən etmək;

- paralelləri mətni yaradan formal vasitə kimi koqnitiv dilçilik baxımından izah etmək;
- formal vasitə kimi mətnyaratmada sinonimlərin rolunu göstərmək;
- mətnyaratmada şəxs və işarə əvəzliliklərinin rolunu müəyyənləşdir-mək;
- söz sırasının mətnyaratmada rolunu əyaniləşdirmək;
- mətnyaratmada qrammatik vasitələrin aktuallaşmasının rolunu təhlil etmək;
- faktik materiallar əsasında yaranan mətnlərdə semantik bağlılıq və rabitəlilik məsələsini koqnitiv dilçilik baxımından təhlil etmək;
- konkret olaraq ingilis, Azərbaycan və rus dilindən gətirilmiş mətn parçalarını koqnitiv bucaq altında təhlil etmək.

Tədqiqatın metodları. Araşdırmada kontekstual təhlildən, substitusiya elementlərindən, eyni zamanda qarşılaşdırma və müqayisə meto-
dundan istifadə olunmuşdur. Tədqiqatda koqnitiv-praqmatik yanaşma bütün hallarda üstünlük təşkil edir.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiyada mənbə kimi Azərbaycan, ingilis və rus dillərində müxtəlif bədii mətnlər, o cümlədən tarixi mövzuda yazılan, müasir həyatdan bəhs edən mətnlər üzərində təhlil aparılıb.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada poliloji aspektdə,yəni müxtəlif dil ailəsinə mənsub olan Azərbaycan, ingilis rus dil-
lərinin faktik materialları əsasında mətn parçaları koqnitiv dilçiliyə istina-
dən tədqiqata cəlb edilmişdir. Təhlil zamanı mətni formalaşdıran formal əlaqə vasitələri – təkrarlar, paralellər, sinonimlər, işarə və şəxs əvəzlilikləri, söz sırası, qrammatik vasitələr, rabitəlilik və semantik bağlılıq məsələsinə məhz koqnitiv dilçilik baxımından aydınlıq gətirilmişdir. Bütövlükdə aktual üvzlənmənin rolunun təhlili dissertasiyanın elmi yeniliyini şərtləndirir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Mətn və onun kom-
ponentləri olan cümlələrin tədqiqi bilavasitə koqnitiv dilçiliyin tələbləri baxımından mühüm nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Dissertasiyada irəli sürülmüş nəzəri müddəalar mətn dilçiliyi sahəsində aparılan təhlillər və ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında aparılacaq araşdırmalar üçün nəzəri baza rolunu oynaya bilər.

Dissertasiyanın praktik əhəmiyyətinə gəldikdə, əldə edilmiş nəticələr ali məktəblərin dilçilik üzrə magistratura səviyyəsində təhsil alıb tədqiqat aparı-
nanlar, həmçinin tədqiqatçı doktorantlar üçün həm nəzəri baza, həm də praktik mənbə rolunu oynaya bilər. Həmçinin ümumi dilçilik sahəsində aparılan tədqiqatlar və ali məktəbdə dilçiliyə aid keçilən fənlərin tədrisində,

eləcə də nəzəri qrammatikaya aid seçmə fənlərin tədrisində, xüsusi kursların tərtibi və tətbiqində də yardımçı ola bilər.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiyada müdafiyəyə aşağıdakı əsas müddəalar çıxarılır:

- mətnin formalaşım-yaranmasında iştirak edən vasitələrin mövcudluğu;
- mətni yaradan komponentlər, yəni onu təşkil edən cümlələr arasındakı rabitəlilik;

- koqnitiv aspektdə mətni yaradan komponentlərin arasında məntiqi-semantik bağlılıq;

- təkrarlar mətnyaradan formal vasitələrdən biri kimi;

- sinonimlər və paralelizmlərin mətnin yaranmasında rolu;

- söz sırasının mətnyaratmada müəyyən rolu;

- qrammatik vasitələrin aktuallaşmasının mətnyaratmada önəmli rolu;

- mətnin məzmun vahidlərinin mətnyaratmada rolu və əhəmiyyəti.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Dissertasiya işi Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Sosiolinqvistika şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə əlaqədar 7 məqalə (ikisi xaricdə) və 2 tezis çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın birinci fəslı **“Mətn dilçiliyinin tədqiqi tarixinə ümumi baxış”** adlanır. Bu fəsil üç yarım bölmədən ibarətdir. Birinci yarım bölmədə **“Dilçilikdə aktual üzlənmə və mətn vahidlərinə baxış”** barədə məlumat verilir. Hesab edirik ki, mətn dilçiliyindən bəhs edərəkən kateqoriyalaşma və konseptlərdən bəhs olunmalıdır və bu halda prototip nəzəriyyəsiyindən yan keçmək mümkün olmaz. Bu barədə F.Veysəlli qeyd edir ki, prototip nəzəriyyəsi Aristoteldən bu yana zəruri və kifayətedici şərtlər modelini irəli sürür.

Mətn dilçiliyi koqnitiv dilçiliyin tərkib hissəsi kimi ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq dərinənd öyrənilir. Tədqiq olunan sahələr bütün hallarda insan fəaliyyəti ilə və bu fəaliyyətin özü koqnitiv fəaliyyətlə sıx surətdə bağlıdır. V.Humboldt hesab edirdi ki, “dil insanın varlığı və idrakın bütün sahələrinə daxil olan insan ruhunun ən əsas fəaliyyətidir”¹.

Mətn dilçiliyi ilə məşğul olan tədqiqatçılardan biri də A.Məmmədovdur. O, mətn problemini müxtəlif xüsusiyyətlərinə toxunaraq yazır: “Ənənəvi olaraq mətnin öyrənilməsi əsasən iki üsulla aparılır. Birinci üsul – prepozisional üsul mətnin parametrlərinə əsasən cümlənin artıq müəyyən olunmuş

¹ Гумбольдт В. фон. Избранные труды. М., Прогресс, 2000, с.75

xüsusiyyətlərini tətbiq edir. İkinci üsul - kommunikativ üsul mətnin öyrənilməsini, onun immanent xüsusiyyətlərinin homogen sintaktik strukturlara müraciət etmədən ayrılmasını nəzərdə tutur. Belə üsul və yanaşma mətnin spesifik xüsusiyyətlərinin bütöv obyekt kimi dəqiq diferensiasiyasını şərtləndirir. Beləliklə, mətn dilçiliyində aşağıdakı meyilləri ayırmaq olar: bir sıra tədqiqatçılar iki sintaksis və ya sintaksisin iki səviyyəsi arasındakı əlaqəni qanunauyğun hesab etmir və məndəki sintaktik münasibətlərin cümlədəki sintaktik münasibətlərində keyfiyyət fərqi vurğulayır. Digərləri isə mövcud dilçilik ədəbiyyatında mətnlərin təsvirinin daha aşağı səviyyənin vahidi olan cümlənin tipologiyası ilə birbaşa əlaqəsi olmadığından narazılıqlarını ifadə edir”¹.

Bizə elə gəlir ki, koqnitiv dilçilik ilə məşğul olan əksər tədqiqatçıların dilin dərk olunması şərhinə və bir ünsiyyət vasitəsi kimi onun roluna diqqət verməsi tamamilə təbii haldır. Dil öyrənən hər bir şəxs əvvəllər tarixən baş vermiş hadisələrdən, fərqi yoxdur, dil, ictimai-siyasi quruluş və ya ədəbiyyat, mədəniyyət haqqında xəbər tutmaq məcburiyyətində qalır, ömür boyu necə hərəkət etmək lazım gəldiyini, nəyi hansı məzmununda anlayıb-qavramağı və informasiya ötürməyi və həmçinin qəbul etməyi bacarmazdı.

Mətn dilçiliyi və aktual üzvlənmə barədə aparılmış tədqiqatları nəzərdən keçirdikcə aydın olur ki, bir-biri ilə zəncirvari, daxili semantikaya görə ardıcılıqla düzülən müvafiq struktur formasında, başqa sözlə, qəlibdə nizamlanan və xüsusi ahənglə bağlanan cümlələrdən ibarət mürəkkəb sintaktik parçanın yaranmasını mətn adlandırırlar².

Mətnin daxili məzmunu, qurulma üsullarından bəhs edən K.Vəliyevin də fikirləri maraqlıdır: “Mətn ayrı-ayrı cümlələrin sadəcə mexaniki yığılı, toplusu olmayıb, yeni keyfiyyət və kəmiyyət daxilində meydana çıxan qanunauyğunluğun yekunudur. Mətnin semantikasi bu cümlələrin (söyləmlərin) semantikasından daha genişdir, çünki mətn bir mənşəni, əhvalatı, mətləbi tam ifadə edir və onun tərkibindəki cümlələr ayrı-ayrı hissələr kimi tam yaradır”³.

Ə.Ə.Abdullayev isə mətnə bir qədər fərqli yanaşır və yazır: “Mətn dedikdə, adətən müəyyən yolla nizama salınmış, kommunikativ vəzifənin vahidliyi ilə birləşmiş cümlələr çoxluğu başa düşülür”⁴.

Qeyd etməliyə ki, mətn cümlə kimi sintaktik kateqoriya olduğuna görə

¹ Məmmədov A.Y. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı, ADU, 2008, s. 40

² Layons C. Linqvistik semantika: giriş (tərcümə). Bakı, 2014, s. 140

³ Vəliyev K.N. Cümlənin semantik üzvlənməsi: Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. ADU-nun nəşri, Bakı, s. 50

⁴ Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 1998, s.92

onun bəzi konkret əlamətlərini daşıyır, yəni mətni də eyni ilə cümlə kimi başlanğıc, orta və son mərhələlərə bölmək mümkündür.

Mətnin yaranmasında da bir qanunauyğunluq var. O, təşkilolunma mexanizmi, qurulma texnikası, bir-birinin ardınca gələn cümlələrin semantik progressiyası ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu məsələlərin həllindəki qanunauyğunluqların hərtərəfli tədqiqi və təhlili başqa bir sıra dil problemlərinin həllinə mütləq şəkildə köməklik göstərir, dilin funksional əhəmiyyətini, o cümlədən funksional xüsusiyyətlərini daha əhatəli şəkildə üzə çıxarmağa şərait yaradır.

“Mətn dilçilik obyektı və mətn dilçiliyinin obyektı kimi fərqləndirilməlidir. Belə ki dilçilik tədqiqatına müxtəlif tipli mətnlər cəlb oluna bilər və müvafiq olaraq, onların öyrənilmə aspektləri də fərqli ola bilər”¹.

Hesab edirik ki, dilçiliyin bugünkü vəziyyəti də A.Məmmədovun irəli sürdüyü obyekt məsələsi ətrafında tədqiqatın aparılmasını tələb edir.

O yazır ki, “mətn dilçiliyi sahəsində tədqiqatlar əsasən iki istiqamətdə aparılır. Bir tərəfdən, təhlil ümumiyyətlə mətnin formalaşmasının ümumi qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılması baxımından tekstemanın tədqiqi, eləcə də tekstemanın “aktual reallaşmasının” öyrənilməsi sahəsində aparılır. Başqa sözlə, söhbət bədii, publisistik və ya elmi üslubda olan bu və ya digər konkret bütöv dil parçasının müəyyən olunması istiqamətində tədqiqatlardan gedir”².

C.Layonz diqqətini, xüsusi olaraq koheziya və koherentliyin mətndə yeri məsələsinə, həmçinin funksiyasını şərh etməyə yönəlmişdir və qeyd edir ki, kobud şəkildə ifadə etsək, koheziya və koherentlik arasındakı fərq forma və məzmun arasındakı fərqi ifadə edir. Belə fərqlər müxtəlif dilçilik məktəbləri tərəfindən irəli sürülmüşdür (3) *Have you seen Mary? – Merini görmüzsən?* cümləsinin *I have not seen Mary – Merini görməmişəm* söyləminin məhsulu *I haven't* formasında deyil, *I have not seen Mary* formasında koheziya hesab olunur³.

K.M.Abdullayev mətn dilçiliyi sahəsində aparılan araşdırmalara toxunaraq yazır: Son dövrdə mətn dilçiliyində aparılan tədqiqatlar bir daha onu göstərir ki, bu, yeni tədqiqat sahəsi olmasına baxmayaraq, əslində öz inkişafı ilə digər dilçilik sahələrindəki bir çox qaranlıq məsələlərin həllinə işıq sala bilər. Biz mətn dilçiliyinin dərinliyinə nüfuz etdikcə, ayrıca cümlənin və onun parametrlərinin, cümlə daxilindəki ayrıca cümlədə davranış prinsiplərinin sirlərinə bələd ola bilirik⁴.

¹ Məmmədov A.Y. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı, ADU, 2008, s. 38

² Məmmədov A.Y. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı, ADU, 2008, s. 41

³ Layons C. Linqvistik semantika: giriş (tərcümə). Bakı, 2014, s. 277

⁴ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998, s. 179

Məsələnin mahiyyətinin açılması üçün Q.Kazımovun tədqiqatı da öz növbəsində maraqlı görünür: *Mətn* ərəbmənşəli olub, rusca *tekst*, latınca *tekstum – birləşmə* sözünə uyğun olaraq, möhkəm daxili struktur-semantik əlaqəli cümlələr birliyinə təşkil edir. *Mətn* sözü bir dilçilik termini kimi müxtəlif mənalarda başa düşülərək, tədqiqatlarda iki fərqli növə – mikro və mikromətnlərə ayrılır.

Daha sonra Q.Kazımov göstərir ki, makromətnlər – mənası, məqsədi, strukturu, kompozisiyası, qrammatik və kommunikativ bütövlüyü olan cümlələr, abzaslar birliyi, geniş mətnlərdir. Kiçik bir miniatür, bir mənsur şeir, bir hekayə, bir povest, bir roman da makromətn hesab olunur¹.

Bu fikirlərlə tam razılıq, onun doğruluğunu sübut üçün deyə bilərik ki, Ə.Vəliyevin “Budağın xatirələri”, C. Qolsuorsinin “A Modern Comedy” əsərləri bütöv bir makromətdir.

Eyni ilə buna bənzər fikirləri K.Abdullayev söyləmişdir: “Azərbaycan türk ədəbi abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında bütöv bir mətn Azərbaycan filologiyasında, eləcə də dilçiliyində dilçilik təhlilinin bütün aspektlərində öyrənilmişdir və ümumiyyətlə, türkdilli abidələrin hər birinin mətn kimi türkologiyada öyrənilməsi ənənə halını almışdır. Eyni şəkildə hər hansı bir yazıçının, sənətkarın bitkin ədəbi əsərinin öyrənilməsinə də münasibət bildirə bilərik. Beləliklə, ədəbi mətnlər onlara struktur-məna bütövlüyü xas olduğuna görə makrotekst adlandırıla bilərik. Prinsip etibarı ilə makrotekst kimi C.Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu” əsərini və F.Dostoyevskinin böyük həcmli “Cinayət və cəza” əsərini yanaşı qoya bilərik”².

Qeyd etdiyimiz kimi, ikinci növ mətnlər mikromətnlərdir. Mikromətnlərdən bəhs edərkən Q.Kazımov ilə K.Abdullayevin yanaşmasında, bir qədər fərq vardır, ona görə də əvvəlcə Q.Kazımovun, sonar isə K.Abdullayevin şərhinə baxaq. Mətn dilçiliyi ilə K.Abdullayev ötən əsrin 80-ci illərindən məşğuldur. Onun bu sahədə monoqrafiya ilə yanaşı, bir sıra məqalələri də vardır.

Mikromətnlər haqqında hər iki tədqiqatçının fikirləri üst-üstə düşür, yəni sonucda hər ikisi sintaktik bütövə, mürəkkəb sintaktik bütövə gəlib çıxır. Ancaq mikromətnin elmi adlarından bəhs edərkən K.Abdullayev altı adlandırmanın və bir də sairə adlandırmaların olduğunu vurğuladığı halda, Q.Kazımov səkkiz adlandırmanı və bir də sairələrini qeyd edərək, “sintaktik bütöv” və “prozaik bəndlər”i əlavə etmişdir. Ancaq birmənalı şəkildə hər iki tədqiqatçı sonda sintaktik bütövün üzərində dayanır.

¹ Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2004, s. 428

² Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012, s. 20

Mətn və diskursdan bəhs edərkən F.Veysəlli qeyd edir ki, əslində bu o qədər geniş sahədir ki, bütün abzas, period və mürəkkəb cümlələri vahid ad altında birləşdirmək olduqca çətin bir məsələdir. Dil strukturunun aşağı səviyələrində müəyyən dəqiqlik vardır. Fonem, morfem, leksəm terminləri çox konkret və aydındır. Ancaq mürəkkəb sintaktik bütövlərin ardıcılığı həm də mətn yaradır. Ayırı-ayrı dil vasitələrinin, deyxislərin, ədat və artikllərin mətnyaratma funksiyasını ayrıca araşdırmaq olar. Ancaq onun həcmi müəyyənənləşdirmək ağır işdir. İki cümlənin ardıcılığını mətn hesab etsək, onda sintaktik bütöv yoxa çıxır¹.

Mətnin yaranması üçün üç faktor olmalıdır. Burada, birincisi, dil konteksti, yəni giriş cümlələridir: *Biri vardı, biri yoxdu... There is...it is. Once upon a time there lived...*

İkincisi, fon bilikləri presuppozisiya – danışan və dinləyənin məsələyə münasibətidir.

Üçüncüsü isə, paralingvistik – müxtəlif jestlər vasitəsilə bilavasitə göstərmədə işarə əvəzliyi, artikllərə nisbətən daha çox işlənilir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin ikinci yarım bölməsində **“Mətnin formal vahidləri”ndən danışılır**. Mətnin müəyyənənləşdirilməsində onun komponentlərinin bağlılığı ön plana çəkilir. Mətni bir-birinə bağlayan vasitələr (ilk növbədə cümlə) vardır ki, onlar mətnin vahidləri hesab olunurlar. Burada danışan-dinləyən, deyən-əşidən, yəni adresantla adresat arasında ötürülən informasiya biri üçün ən azı məlum, digəri üçün məlum, başqa sözlə, müəyyən və qeyri-müəyyən olur, lakin eyni zamanda hər ikisi üçün fon bilikləri - presuppozisiya da mövcud olur.

Belə bir fikir formalaşmaqdadır ki, cümlənin aktual üzvlənməsi formal sintaksisin bir hissəsi olmalıdır. Fikrimizi daha da dəqiqləşdirsək, bu məsələyə idarə və uzlaşma sintaktik əlaqələri kimi mövqedən baxılması daha düzgün görünər.

Bir nümunəyə diqqət edək:

The student reads a book. – Tələbə kitab oxuyur.

Rus dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində müəyyənlik qeyri-müəyyənlik artiklləri mövcuddur və bunlar aktual üzvlənmə zamanı prosodik vasitələrdən heç də az əhəmiyyətli deyil.

Burada da sözlərdə *“Tələbə kitab oxuyur”* cümləsində *“tələbə”* subyekt-verilən, köhnə, *“kitab oxuyur”* predikat-yeni olur. Digər tərəfdən, *“tələbə”* sözü müəyyənlik artıqlı ilə işləndiyindən subyekt həm informasiyanı ötürənə, həm də qəbul edənə məlumdur. *O, kitab oxuyur. He reads a book – yenidən*

¹ Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları (I, II hissə). Bakı, Mütərcim, 2013, s. 70

aktuallaşma – o, nə edir? *O, kitab oxuyur.* Üçüncü halda, *The student reads a book – Tələbə (hansı?) kitab oxuyur.* Burada kitab namələumdur, informasiya həm ötürənə, həm də qəbul edənə ancaq *The student reads the book. – Tələbə kitabı oxuyur* dedikdə, informasiyanı ötürənə və qəbul edənə həm subyekt, həm də predikat aydındır.

V.Mateziusun obyektiv söz sırası adlandırdığı neytral söz sırası bu cür – “*tema-rema*” prinsipi ilə düzəlidir¹.

Qeyd etdiyimiz bu məsələ ilə bağlı bir cümlə nümunəsi verməyimiz göstərilən məsələni əyani şəkildə izah etmiş olur:

Akhmad sent his mother some interesting books.

Əhməd anasına bir neçə maraqlı kitab göndərdi.

Burada *Əhməd – Ahmed* hər iki cümlədə mübtədə kimi *tema*, “*sent*” – “*göndərdi*” xəbəri isə *remadır*, lakin biz həmin cümlələri bütün mətn vahidləri, başqa sözlə, vasitələri səviyyəsində aktuallaşdırmaq istəsək, xeyli şərh verməli olarıq. Sonrakı fəsillərdə belə məsələlərə ətraflı şəkildə aydınlıq gətiriləcək.

Cümlə üzvlərinin sırasının pozulmasından bəhs edərkən Ə.M.Cavadov yazır: “*Dilin daxili qanunları əsasında yaranan sıra ilə, danışanların arzusundan asılı olaraq bəzən dildə edilə biləcək dəyişiklik bir-biri ilə qarışdırılmışdır*”².

O.Musayev ingilis və Azərbaycan dillərində söz sırasının vəzifələrini müəyyənləşdirərkən yazır ki, analitik quruluşlu dillərdə, o cümlədən müasir ingilis dilində söz sırası əsasən sintaktik-semantik funksiya daşıyır, sintetik dillərdə, həmçinin müasir rus dilində söz sırası başlıca olaraq, üslubi funksiya malikdir, iltisafı dillərdə isə, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində söz sırası hər iki funksiya nöqtəyi-nəzərindən analitik quruluşlu dillərlə sintetik quruluşlu dillər arasında orta mövqe tutur³.

Dilin, mədəniyyətin, dünyagörüşün qarşılıqlı əlaqəsini yalnız müxtəlif dilləri müqayisə etməklə üzə çıxarmaq heç də həmişə uğurlu alınmır və yaxud həmin zaman bu üsuldən istifadə oluna bilməz. Bu problemi başqa üsullarla, ən azı dildaxili proseslərin müəyyənləşdirilməsi ilə nəzərdən keçirmək olar. Müəyyən mənada dilxarici aləmin nəzərdən keçirilməsi və onun təqdim olunması nöqtəyi-nəzərindən bir-birindən fərqlənən ünsiyyət vasitələrindən

¹ Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения. Пражской лингвистической кружок. М., 1967, с. 251

² Cavadov Ə.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı, Elm, 1977, s. 5

³ Musayev O.İ. İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin sırası. Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji ədəbiyyat nəşriyyatı, Bakı, 1960, s. 8

ibarət olmasıdır (dildaxili və dilxarici proseslər nəzərdə tutulur – G.M).

Mətnin yaranmasında həm ümumi dilçilik baxımından, həm də ayrı-ayrı dillərdə mətnin yaranmasında mətn vahidləri hesab olunan vasitələrdən fərqli şəkildə istifadənin dilin daxili qanunauyğunluqları ilə əlaqədarlığının şahidi olur. Həmin daxili qanunlardan birincisi tarixi və ya diaxronik dilçiliyin, ikincisi isə təsviri-sinxronik dilçiliyin obyektidir. Dilin fəaliyyət göstərməsi qaydaları yalnız onun tarixi inkişaf mərhələsidir və bu da dilin mövcud sistemi ilə (hər halda hər bir dilin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri ilə birlikdə – M.G.) müəyyənləşir.

Beləliklə, qeyd etmək istədik ki, dilin mexanizmi, ümumiyyətlə, quruluşu və tərkibi məlum dövrdə keçirdiyi bütöv tarixin, daxili qanunlarında baş verən inkişafın nəticəsidir və əksinə, bu mexanizmdə onun gələcək inkişafı müəyyənləşdirilir.

Frazaüstü vahidlərin bölünməsində əsasən leksik-qrammatik əlaqə vasitələrindən istifadə edilir. Bura leksik təkrarlar, sinonimik əvəzlənmələr, bağlayıcı, nisbi sözlər, sintaktik paralellər, söz sırası və s. daxildir və bunlar mətnin qrammatikasını təşkil edərək onların universallıq gücü ilə təbii olaraq bağlanır. Bu vasitələrin əsasında mətndə müxtəlif növ əlaqələr yaranır. Mətndə əlaqələr paralel və zəncirvari ola bilər. Bu isə mətndə “fikrin hərəkəti” ilə bağlıdır. Həmin hərəkət Q.Solqanikə görə, hökmləri vahid bir tamda bağlayır. Həmin rabitənin formal, struktur ifadəsi təkrarlardır – əvvəlki hökm predikatının növbəti hökm subyektinə keçididir. Belə əlaqəni zəncirvari adlandırmaq olar. Bir subyektin bir neçə predikatı olduqda onda paralel əlaqə yaranır və bir subyekt müxtəlif cür səciyyələndirilir. Burada rabitəliliyin formal göstəricisi qonşu hökmlərdə subyektlərin təkrarıdır.

Azərbaycan dili faktlarına müraciət edək:

Kəhər sına-sına baxdı. Əcaib yaranış lap yaxınlaşanda birdən tanıdı, Kəhər birdən varlığı titrəyə-titrəyə şahə qalxdı! Qabaq ayaqlarıyla yeri-göyü altına kürəyə-kürəyə dik dayandı. Dəyirməndə olduğu kimi bütün ağırlığını Əzəmətin üstünə salıb qayalara, daşlara pərçim etmək istədi¹.

Beləliklə, mətn dilçiliyinin əsas struktur vahidi frazaüstü vahid hesab olunur və o, müxtəlif əlaqəli cümlələr arasında qrammatik birlikdir.

Sonuncu mətndə informasiyanın ötürülmə və təsirinin artırılmasında ilk öncə mətn yaradan təkrarlardan, axırncı cümlədə isə sinonimik əvəzlənmədən “*qayalara*”, “*daşlara*”) istifadə olunur. Bu zaman aktual üzvlənmə aşağıdakıları nəzərə alır: həmçinin əvvəlcə baş vermiş hadisə - “*dəyirməndə olduğu kimi*” ifadəsi, presuppozisiya əksini tapır.

¹ Arif Ş. Qınamayın məni. Bakı, Yazıçı, 1986, s. 286

Mətnyaradan vahidlər kimi qrammatik vasitələrdən bəhs edərkən, burada həm birinci, həm də ikinci funksiya nəzərdə tutulmalıdır. Əlbəttə, belə də funksiyanın birinci mənasında müəyyənlik-qeyri-müəyyənliyin qarşılığı mətndən bilinir:

In September the first cool nights came, then the days were cool as the leaves on the trees in the park began to turn colour and we knew the summer was gone¹.

Sentyabrda ilk sərin gecələr gəldi, sonra günlər sərinləşdi, parkda ağacların yarpaqlarının rəngi soldu və bizə bəlli oldu ki, artıq yay keçib-gedib (G.M.).

Əlbəttə, yuxarıdakı cümlələr həm struktur, həm semantik, həm də kommunikativ aspektlər cəhətdən qarşılıqlı əlaqədədir və bunlar olmasa, ötürülən informasiya tam dolğun ola bilməz. Burada hər bir üzvlənən cümlənin özünəməxsus səviyyəsi vardır.

Müşahidələrimizə əsasən, qeyd edə bilərik ki, aktuallaşma zamanı heç də mətndə olan üzvlərin hamısı informasiyanı eyni dərəcədə çatdırmır. Ötürülən məlumat verilən mətnin strukturunda mövcud olan pozisiyaya sıx bağlıdır, çünki mətnyaradan üzvlər və vasitələr bir-birindən fərqlidir, onlar bir növ informasiyanı ötürən və qəbul edəndən asılıdır. Burada frazabaşlanğıcı – ifadə-əvvəli də xüsusi rol oynayır. Mətndəki pozisiyaların müəyyən mənada dərəcələri vardır ki, onlar güclü, zəif, mütləq, son pozisiya kimi səciyyələndirilir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin üçüncü yarımbölməsində “**Mətnin məzmun vahidləri (anafora, katafora və b.)**” tədqiq olunur. Qeyd edək ki, dissertasiyanın bu yarımfəslində mətnin məzmun vahidləri, mətnin qrammatik kateqoriyaları, onların qarşılıqlı əlaqəsi, mətnə koheziyanın spesifik cəhətləri və əsas göstəricilərinin şərh edilməsi, mətn koheziyasının reallaşma vasitələrinin tam müəyyənləşdirilməsi, həmçinin anafora, kataforadan mətnyaratma vasitəsi kimi istifadəsi məsələləri araşdırılmışdır.

Mətnyaratmadan bəhs edərkən P.Harverqin fikirləri olduqca maraqlı görünür. Ona görə, mətnin əsasında “sintaqmatik substitusiyaya” anlayışı dayanır.²

Aktual üzvlənmədən bəhs edərkən P.Hartman da mətnin əsasında anaforik və kataforik münasibətlərin durduğunu qeyd edir. Həmin müəllifin konsepsiyasına görə, belə əlaqələr mətnyaratma vəzifəsini yerinə yetirir³.

Q.Veynrix isə məsələyə bir qədər fərqli yanaşır. O, mətnin komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsini, semantik qarşılıqmanın ön planı çəkilməsini vacib

¹ Hemingway E. A Farewell to Arms. Leningrad, 1971, p.92

² Harweq R. Pronomia und Textkonstitution. Munchen, 1968, p.168

³ Hartman P. Texts and linguistisches objekt. Munchen, 1971, p.21

sayıv və qeyd edir ki, mətn qeyd-şərtsiz elə bir bütövdür ki, onda hər şey qarşılıqlı şəkildə bağlıdır¹.

Bir ingilis bədii əsər nümunəsinə müraciət edək:

*Soames had concentrated, sitting before the fire in his bedroom till Big Ben struck twelve. His reflections sum-totalled in a decision to talk it over with "old Mont" after all. Though light-brained, the fellow was a gentleman, and the matter delicate. He got into bed and slept, but awoke at half-past two. There it was! 'I won't think of it, 'he thought; and instantly began to. In a long life of dealings with money, he had never had such an experience.*²

Сомс размышлял, сидя у огня в своей комнате, пока Большой Бен не пробил двенадцать. В конце концов он пришел к решению переговорить со «Старым Монттом». Несмотря на легкомыслие, старик все же настоящий джентльмен, а вопрос – деликатный. Сомс лег спать, но в половине третьего проснулся. Какая досада! «Не буду думать об этом», – решил он и тут же начал «об этом» думать. Всю жизнь он имел дело с денежными вопросами и никогда не испытывал таких затруднений³.

Soms Böyük Ben saat 12-ni vurana qədər otağındakı ocağın yanında oturub fikrə dalmışdı. Nəhayət, "Qoca Montla" yenidən danışmağa qərar verdi. Sadələvhlüyünə baxmayaraq, qoca hər halda əsl centlmendir, məsələ isə incədir. Soms yatağa uzandı, ancaq üçün yarısında oyandı. Necə də zor! "Bu barədə fikirləşməyəcəyəm" – deyə o qərara gəldi və həmin an "bu barədə" düşünməyə başladı. Ömürboyu işi pul məsələləri ilə bağlı idi və heç vaxt belə çətinlik çəkməmişdi (G.M.)

Q.Veynrnix qeyd etdiyi kimi, nümunə gətirilən mətn parçasında ardıcılıqla həm cümlələr arasındakı əlaqələr görünür, həm də məzmun etibarını ilə anafora kataforanı və ya əksinə, bunlar bir-birini izləyir, əvəz edir, üstəlik qrammatik vasitələrin bir-birini əvəzləməsi, müəyyən yekunlaşmalar digər məsələlərin başlanğıcı və yenidən təkrarlanmalar, i.a. məsələlər də öz əksini tapır.

Məsələn, birinci cümlədə verilmiş "*Soames had concentrated*" - "Soames fikrində" oxucunu bu fikrin ardınca bir açıqlama olacağına səfərbər edir. Onun ardınca gələn "*sobanın qarşısında Biq Ben saati 12-ni vurana qədər*" cümləsi fikri müəyyən dərəcədə tamamlasa da, yenidən baş verəcək hərəkətlərin mövcudluğu hiss olunur və sonra əvəzlik, "*there*" sözü vasitəsilə yeni cümlələr əlaqəli şəkildə (əlbəttə semantik cəhətdən bağlı – G.M.) bir-birinin

¹ Weinrich H. Tempus Besprochene und erzählte welt Stuttgart, 1964, p.212

² Galsworthy J. A Modern Comedy. The White Monkey. Book I, M., Progress, 1976, p.160

³ <https://www.lifbox.ru>519003-dzhon-g>

ardınca düzülür və Soamin fikirləri yekunlaşır, bir növ fikir “*He had never had such experience – Onun heç zaman belə təcrübəsi olmamışdı*” cümləsi ilə sanki kataforik olaraq bitir. Lakin yenidən həmin kataforik məzmun anaforik məzmununa çevrilir, yəni cümlələr davam edir.

Eyni məsələni rus dilindən götürülən mətn parçasında da görmək olar:

“Есть у меня знакомая девушка. Антонина-Тоня. Не знаю, как в дальнейшем сложатся наши отношения, но, думается, все будет хорошо.

А началось с того, что Тоня на меня здорово обиделась. Я был виноват, что – правда, то – правда. Раз опоздал на свидание, другой раз закрутился, опять она меня зря прождала, а характер у нее такой взрывоопасный, что того и гляди, взлетишь на воздух. Честно сказать, мне это в ней нравится. Я люблю определенность характера: тогда только человек искрен, когда проявляется настоящее чувство”¹.

Rus dilindən gətirilən mətn parçasında da eyni hadisələrin, yəni anaforik və kataforik məzmunların bir-birini əvəzləməsi məsələsinin qabarıq şəkildə ifadəsi öz əksini bir daha tapır.

“Есть у меня знакомая девушка” – “Мənim bir tanış qızım var” cümləsi ilə başlayan mətndə sonra gələn cümlələr həmin qızın adını, necə adam olmasını, xasiyyətini, həmçinin fikri ifadə edənini, yəni mübtədani ifadə edən icraçının da özəlliyini, onların, yəni subyektlə-obyekt arasında olan narazılıqların nəyə görə olması, yekunda isə icraçının kataforik məzmununu ifadə edir.

Dissertasiyanın ikinci fəslə **“Mətni bağlayan formal vasitələrin aktual üzvlənmədə rolu”** adlanır. Bu fəsil beş yarımbölmədən ibarətdir. Birinci yarımbölmədə **“Təkrarlar mətn yaradan formal vahid kimi”** məsələlərinə həsr olunmuşdur. “Təkrar” termini dilçilikdə üç mənada işlənir: birinci mənada, eyni nitq vahidinin eynilə və yaxud qismən dəyişdirilmiş tərzdə iki dəfə təkrar işlədilməsidir; ikincisi, söz kökünün, söz əsasının və ya bütövlükdə söz formasının tam və yaxud yarımçıq şəkildə təkrarlanması nəticəsində düzələn yeni söz, yeni forma, frazeoloji vahiddir; üçüncüsü, nitq vahidlərinin müəyyən nizamla təkrarlarından ibarət bədiilik vasitəsi olan səs təkrarı, mənə təkrarı, tərsinə təkrar, konstruktiv təkrardır. Bütövlükdə məsələyə yanaşdıqda təkrarlar fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik və üslubi ola bilər.

M.Adilov təkrarlara aid nümunələrin izahını belə vermişdir: daxiliüzvlü təkrar – eyni söz (və ya eyni sözün derivatları) həm tabe olan, həm də tabe edən üzv kimi işlənməklə meydana çıxan sintaktik vahidlər; daxili-obyektli

¹ Ласкин В. Избранные. М., 1990, с. 120

(tamamlıqlı) təkrar; daxili təyin; daxili zərflik; daxiliüzlü ismi təkrar; daxiliüzlü feili təkrar; əlavəli təkrar-cümlə üzvlərindən birinin və ya söz birləşməsinin birinci komponentinin əlavə kimi təkrarlanmasından ibarət ifadə tərzli.

Rus dilindən gətirdiyimiz abzasda təkrarların xitab olmasına baxmayaraq, onlar mətnin formalaşmasına xidmət edir.

Господин хороший, господин пригожий – заволил рыжеволосый Мартын (именно это был тот самый, который в известный вечер напугал так много Густава своим похоронным напевом). – Приказывайте, посылайте, делайте из меня что хотите, помыкайте мной как помелой¹.

Xoşrəftar cənab, xeyirxah cənab – deyə, qırmızısaç Martin sözü-sözə caladı (bu məhz o kəs idi ki, məlum gecədə özünün hüznlü oxuması ilə Qustavı hədsiz qorxutmuşdu). – Əmr edin, göndərin, mənimlə nə istəyirsiniz edin, lap süpürgə kimi suya basın (G.M).

Göründüyü kimi, bu abzasda müəllif öz fikrini tez çatdırmaq, emosiyasını daha dəqiq ifadə etmək üçün eyni zamanda həm “господин” – “cənab” sözünü təkrarlayıb, həm də sinonimlərdən istifadə edib. Onlar da əslində, bir növ sinonimik təkrar kimi qəbul oluna bilər: “хороший” – “yaxşı, qəşəng, gözəl”, həmçinin “пригожий” – “gözəl, qəşəng” deməkdir.

“Well, well, my dear, I only said you were fond of drinking tea”, said the King of Paflagonia, with an effort as if to command his temper² Bu cümlədə “well” - yaxşı sözünün təkrar olunması mətnin mənasını tamamilə fərqləndirir. Əgər “well” bir dəfə işlədilsəydi, mətnə yalnız nəyinsə təsdiq olunması, nə iləşə razılış və fikri yekunlaşdırmaq mənası ifadə olunardı, söz təkrarlanması hesabına “yaxşı, yaxşı, əzizim, mən ancaq dedim ki, siz çay içməyi sevirsiniz”, *Paflaqoniyanın kralı elə bir cəhdlə dedi ki, guya o öz xarakterinə sahibdir*” ifadəsi mətnə başqa yön verir.

Bəllidir ki, başqa german dillərində olduğu kimi, ingilis dilində artikkelər mövcuddur və bu artikkelər mətnyaratmada iştirak edirlər:

“When Caroline Meeber boarded the afternoon train for Chicago, her total outfit consisted of a small trunk, a cheap imitation alligator-skin satchel, a small lunch in a paper box, and a yellow leather snap purse, containing her ticket, a scrap of paper with her sister's address in Van Buren Street, and four dollars in money. It was in August, 1889².

¹ Лежечников И.И. Последний новик. М., Известия, 1962, с.257

² Thackeray W.M. Selected novels. М., Raduga, 1985, p. 306

² Dreiser Th. Sister Carrie. М., 1968,ps.22

Karolina Miber gündüz Çikaqoya gedən qatara mindiyi zaman onun bütünü var-yoxu balaca sandıqcadan, süni timsah dərisi ilə örtülmüş ucuz çamadandan, nahar qoyulmuş qutudan və içərisində dəmir yol bileti, Van-Bürenstritdə yaşayan bacısının ünvanı yazılmış kağız parçası və içində dörd dollar olan sarı pul kisəsindən ibarət idi¹.

Göründüyü kimi, ingilis bədii ədəbiyyatdan gətirilən mətnə təkrarlar, artikl, əvəzlik və bağlayıcı iştirak edir. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, burada verilmiş qeyri-müəyyən artikl səkkiz dəfə, “her” əvəzliyi beş dəfə, “and” bağlayıcısı altı dəfə, “the” müəyyən artikli isə altı dəfə təkrarlanıb. “A” qeyri-müəyyən artikli Azərbaycan dilinə yalnız bir dəfə “bir” sözü kimi çevrilib və Azərbaycan variantında onunla birlikdə “and” bağlayıcısı “və” kimi mətnyaratmada iştirak edib, “her” əvəzliyi isə bəzən şəxs şəkilçiləri, bəzən isə əvəzlik kimi mətnyaratmada iştirak edib və mətnin başa düşülməsinə imkan verib.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin ikinci yarım bölməsində “**Paralellər mətn yaradan formal vasitə kimi**” məsələlər təhlil olunur. Bu yarım fəsildə mətn yaradan vasitələrdən danışılır. Mətnyaradan vasitələrdən biri də paralelizmdir.

M.Adilov paralelizmi aşağıdakı kimi izah edir: “Paralelizm yanaşı gələn sintaktik vahidlərin eyni və ya bənzər quruluşa malik olmasıdır².”

Q.Kazımov yazır ki, “sintaktik bütövlərin tərkibində cümlələrin məntiqi semantik əlaqə üsullarından biri də paralel əlaqələrdir³.”

K.Abdullayev isə qeyd edir ki, mətn tərkibində komponentlərin, yəni müstəqil cümlələrin bir-biri ilə struktur bağlanma üsullarının arasında xüsusi yeri sintaktik paralelizm tutur⁴.

Mətnin yaranmasında yalnız paralellik deyil, həm də bəzi ifadələrin təkrarlanması mətnin tam formalaşaraq yaranmasının bariz nümunəsidir:

“In the late summer of that year we lived in a house in a village that looked across the river and the plain to the mountains. In the bed of the river there were pebbles and boulders, dry and white in the sun, and the water was clear and swiftly moving and blue in the channels⁵.”

В тот год поздним летом мы стояли в деревне, в домике, откуда видны были река и равнина, а за ними горы. Руслó реки устилали голыми и галька, сухие и белые на солнце, а вода была прозрачная и быстрая и

¹ Drayzer T. Kerri bacı. Bakı, Avrasiya press, 2006, s. 7

² Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989, s.213

³ Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2004, s. 456

⁴ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998, s.240

⁵ Hemingway E. A Farewell to Arms. Leningrad, 1971, p.3

*совсем голубая в протоках*¹.

Həmin il gec gəlmiş yayda biz kənddə, balaca komada durmuşduq. Oradan çay və düzənlik, arxasında isə dağlar görünürdü. Çayı çınqıl, çay daşları bəzəyirdi, günəş altında isə onlar quru və ağ idi (G.M).

Burada öndəki mətn komponentlərinin məzmununu ötürən vasitə kimi sintaktik paralelizm, yəni komponentlərin sintaktik strukturlarının eyniliyi müşayiət olunur. Bununla yanaşı, burada mətnyaradan digər elementlər də vardır. Onlar “and” bağlayıcısı, “in” sözünü, artikllər və s.dir. Bir məqama diqqət çəkmək yerinə düşərdi ki, mətndə işlədilmiş “in” sözünü özünün sözlərlə birləşmə qabiliyyətini qabarıq göstərmişdir, belə ki, birinci cümlənin əvvəlində “in the late summer” – yazın sonlarında (zaman), “in a house, in a village” – evdə, kənddə (məkan), “in the bed of the river” – çayın yatağında (məkan), “in the sun” – günəş altında, “in the channels” – kanallarda (məkan) ifadə etməsinə baxmayaraq, hər halda yeni semantik çalarlıq ifadə etməklə mətnin tam formalaşmasını təmin edə bilib. Hesab edirik ki, məhz qeyd etdiyimiz elementlərin, başqa sözlə, komponentlərin iştirakı və hər birinin birləşmə yaratması nəticəsində mətnin tam formalaşması, tamamlanması mümkün olmuşdur.

Azərbaycan dilindəki mətn parçasında paralellərin verilməsinə nəzər salaq:

“Malik də çinarın gövdəsinə söykənmiş Mələyi o saat tanıdı. Bu görüşün bir təsadüf olduğundan elə sevinmişdi ki, gözlərinə inana bilmirdi. Addımlarını da yavaşıtmışdı. Elə səssizcə yeriyirdi ki, deyərdim, kimsənin onun addım səslərini eşidəcəyindən ehtiyatlanır. Yaxınlaşdı, çinarın gövdəsinə söykənmiş Mələyin gözləri, deyəsən, lap uzaqdakı Ağoğlan dağının zirvəsindən qızılı sarı saçlarını yığıb-açmaqda olan göylər qızına zillənib qalmışdı... Sözə ehtiyac yox idi. İndi dünya bu gənclər üçün elə bu nəhəng gövdəli çinarın altı idi. Çinarın da çətirləri aşağı enmişdi. Bir qədər aralıdan keçənlər də onların ancaq ayaqlarını görərdilər”².

Bu mətndə təkrarlar, həm də paralellər iştirak edib. Bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, burada paralel əlaqədə çox zaman subyekt ideyası növbəti cümləyə digər vasitələrlə verilir. Mətndə *da/də* ədatları zəncirvari əlaqə də mövcuddur, çünki mətn parçasının əvvəlində “*çinar ağacına söykənmək*” verilib, sonra isə “*çinarın altı idi*”, “*çinarın da çətirləri aşağı enmişdi*” cümləsi bir daha mətnin, yəni bu halda ən azı abzasdakı fikrin tamamlanmasına kömək edir.

¹ <https://www.livelib.ru>book>1000099>

² Xələfli Ə. Od. Bakı, Nərgiz, 2012, s.196

Mətn yaradan paralellikdən bəhs edərkən Ə.Ə.Əbdullayev yazır: “Paralellik mətnin məzmununun nüvəsidir, mətnin ümumi semantik yükünün ağırlığını çiyinə götürür. Silsilə paralellik mətnin üst köynəyinə bənzəyir və məzmun yönünün hamısı kimi özünü göstərir.”¹

Mətnlərin ümumi səviyyəsindən bəhs edən Q.Kazımovun da fikri maraqlı görünür: “Bədii mətnlərin təhlilindən aydın olur ki, bəzən sintaktik bütöv üçün ümumiləşdirici cümləyə ehtiyac olmur, paralel cümlələrin əlaqəsi üçün ümumiləşdirici vasitə mövcud situasiya ilə müəyyənləşir”².

Dissertasiyanın “**Sinonimlər mətnyaradan vasitələrdən biridir**” adlanan ikinci fəslinin üçüncü yarımbölməsində sinonimlərin mətnyaratmada hansı rola malik olması təhlil olunur. Bu məsələdən bəhs edərkən S. Abdulla-yev yazır ki: “Dil sistemində sinonimlik, alternativ adlandırma yaradıcılığı semantik detallaşdırmanın, aid etmə, dəqiqləşdirmə və fərqləndirmənin səmərəliliyini təmin etmək, bir çox hallarda işarənin aşkar naqisliyini, natamamlıq və hətta yararsızlığını kompensasiya etmək, anlayışı, obyekt, predmet və hadisələri daha geniş və əhatəli, daha dəqiq, aydın və sahmanlı şəkildə ifadə və dərk etmək ehtiyacının qanunauyğun nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir”³.

Müəllifin fikirləri ilə müəyyən qədər razılışmaq olar, lakin vurğulamaq lazımdır ki, hər bir dildə işlədilən sinonimlər mənə və üslubca müxtəlifdir və buna görə də onların mətnyaramada rolu da fərqlidir.

Dilçilik ədəbiyyatlarından bəllidir ki, sinonimlər semantik kateqoriya olub, müxtəlif funksional məzmun yerinə yetirir: a) danışq dilini zənginləşdirir, b) dili incələşdirir, c) mənəni qüvvətləndirir, ç) dildə emosiya yaradır, d) nitq mədəniyyətində həlledici rol oynayır, e) fikri aydınlaşdırıb dəqiqləşdirir və s.

Qeyd etdiklərimizi bədii ədəbiyyatın dilindən gətirilən mətn parçasında izləyək: “*Düşmənlərimizin gözü qabağında yaşlı, dərdli ola bilmərik. Onsuz da mən də bilirəm, sən də bilirsən ki, taleyimiz tükəndən asılıdır. Bizi dar ağacına aparanda da gərək onlara dağ çəkək, gözdağı verək. Atamın sözü yadımdadı? Deyirdi bir il xırıldamaqdansa, bir göz qırpımında ölmək daha yaxşıdır*”⁴.

İngilis dilindən başqa bir nümunəyə nəzər salaq: “*Meanwhile he gave a thought now and then to Carrie. What could be the trouble in that quarter? No letter had come, no word of any kind, and yet here it was late in the evening and she had agreed to meet him that morning. Tomorrow they were to have met and gone off – where?*”⁵.

¹ Əbdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, 2011, s.163

² Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.

³ Əbdullayev S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı, 2013, s. 173

⁴ Kərimzadə F. Xudafərin körpüsü. Bakı, Yazıçı, 1982, s.96

⁵ Dreiser Th. Sister Carrie. M., 1968, p.270

“Bəzən o Kerrini xatırlayırdı. Orada nə hadisə baş verə bilər? – deyə soruşurdu”¹.

Mətn parçasının tərcüməsindən görüldüyü kimi, öz semantikasına, semantic-qrammatik əlaqələrinə görə *“was desperately in love”*- və *“have taken great chances to win her under ordinary circumstances”* – *“hədsiz dərəcədə sevirdi və yalnız qarşılıqlı məhəbbətə nail olmaq üçün adi şəraitdə məmnuniyyətlə riskə gedə bilərdi”* ifadələri məntiqi məzmununa görə sinonimlərdir və təqdim olunan ifadəni, hissi daha ekspressiv-ifadəli vermək üçün mətnyaratmada iştirak etmişdir. Əgər həmin ifadələrdən hər hansı biri mətnin tərkibində olmasaydı, nəzərdə tutulan məzmunun reallaşması mümkün olmazdı.

Yenə bir dil faktına müraciət edək.

“Bəy Ağuzun igidliyi ulu tanrının xoşuna gəlir, ona yüz il ömür verir və göy işığından yaranmış bir gözəl qızı halal göndərir. Bəy Ağuzun altı oğlu olur. İlkini adını Gün qoyur, dördüncü, beşinci oğlanlarının adlarını Göy, Dağ, sonbeşiyinin adını isə Dəniz qoyur. Oğlanlarını evləndirir, hər oğuldan dörd nəvə görür. İyirmi dörd ox atılır. Gündoğanda iyirmi dörd tərəkəmə sancağı yaranır.

Qorqud dədənin qorxudan əl-ayağı soyuyur, dili ağzında donur. “Görünür, məninki bura qədərmiş...” - deyib, canını Əzrayıla tapşırmaq istəyəndə, qulağına anasının bayatısı gəlir: “Gəzməyə qərib ölkə, Ölməyə Vətən yaxşı...”

Qorqud dədənin əl-ayağı birdən-birə qızır, donmuş dili açılır. Əzrayıla yalvarır ki, “əvvəl-axır bu can sənindir, aman ver, balalarım halallaşım”².

Mətn parçalarının təhlili göstərir ki, heç də mətnyaradan vasitələr ayrı-ayrılıqda deyil, bir-biri ilə sıx şəkildə mətn yaradır. Fikrimizcə, hər üç dilin materiallarından gətirdiyimiz nümunələrdə sinonimlərdən savayı təkrarlar, əvəzliliklər, qeyri-müəyyənlik bildirən sözlər, artikkelər iştirak edir. Bu da bir daha onu sübut edir ki, dil bir sistemdir və bunların sistem daxilində olması təbiiidir.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin dördüncü yarımbölməsində **“İşarə əvəzliliklərinin və artikkelərin mətnyaratmada rolu”** haqqında məlumat verilir. Mətni şifahi nitqdən fərqləndirən onun genişliyi, ardıcılığı, rabitəliliyi və tamlığıdır. Ona görə də deyə bilərik ki, mətnin bu əlamətləri onun kommunikasiya vahidi kimi informasiyanı ötürmək üçün əsas bir vasitə olduğunu vurğulamaq olar. Bu zaman onlardan bəziləri mətnin xarici formasına, başqaları daxili formasına aiddir.

Mətn yaradarkən situativ müəyyənlikdə əsas rolu danışan və dinləyənin

¹ Drayzer T. Kerri bacı. Bakı, Avrasiya press, 2006, s.225

² Əfqan. Bəy İnal. Bakı, Yazıçı, 1989, s.11

obyekti reali-nitqin obyektini haqqında olan biliklər oynayır. İlk dəfə nitqdə xatırlanan denotat özündə müəyyənlik ifadə edir və o an ən azı danışan və dinləyəne məlumdur. Danışan və dinləyənin reallıq haqqında olan bilikləri əvvəlki dil konteksti vasitəsilə əvəzlənir. Bunun ən başlıcası isə xarici aləm haqqında olan biliklərdir. Buna görə də burada müəyyənlik-qeyri müəyyənlik əksliyi olmur. Situativ müəyyənlik, hər şeydən əvvəl, özündə “*günəş*”, “*yer kürəsi*”, “*ay*” və s. kimi hallarda olur ki, bu da hamıya məlumdur. Bundan başqa, buraya o qrup obyekt və predmetlər daxildir ki, gündəlik həyat şəraitində həm danışana, həm də dinləyəne bəlli olur.

Burada başqa müəyyənliyi qeyd etmək vacibdir ki, bu da deytik müəyyənlikdir. Elə situasiya ola bilər ki, müəyyən denotatın göstərilməsi üçün presuppozisiya kifayət etməsin. Belə hal həm dialoji, həm də monoloji nitqdə ola bilər. O zaman danışan paralingvistik vasitədən istifadə edərək, denotatı göstərə bilər. Belə hal konkret nitq situasiyasında mümkündür.

Şübhəsiz, müəyyənlik anlayışı özü də ümumi məntiqi, fərdi olmaqla, müxtəlif dil vasitələri ilə istiqamətini dəyişir. Dil faktları onu göstərir ki, bu mənaların ifadə olunmasının müxtəlifliyi yalnız fərqli dillərdə deyil, həmçinin yeni dilin materiallarında da özünü göstərir.

Bir dilin materialları daxilində müəyyənlik kateqoriyasını aşağıdakı vasitələrlə ifadə etmək olar: a) qrammatik vasitə; b) leksik-semantik vasitə; c) leksik-sintaktik vasitə.

İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan və rus dillərində artıql olmasa da, onların funksiyasını başqa söz və vasitələrlə ifadə etmək mümkün olur. Burada məqsədimiz artıql və işarə əvəzliliklərinin mətnyaratmada rolunu təhlil etməkdir.

Eyni sözləri qeyri-müəyyən artıql haqqında da demək olar. Təbii olaraq həmin müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını həm Azərbaycan, həm də rus dilində müəyyən vasitələrlə - hər iki dildə “*bir*” (Azərbaycan dilində), “*один*” (rus dilində) qeyri-müəyyənlik bildirən söz və həmçinin hal şəkilçiləri ilə hər ikisini ifadə etmək mümkün olur.

İngilis bədii ədəbiyyat nümunəsinə müraciət edək:

“A man of Hurstwood's age and temperament is not subject to the illusions and burning desires of youth, but neither has he the strength of hope which gushes as a fountain in the heart of youth. Such an atmosphere could not incite in him the cravings of a boy of eighteen, but in so far as they were excited, the lack of hope made them proportionately bitter”¹.

“Herstvud yaşında və o təbiətdə olan adamlar gəncliyin xəyal və qızgın

¹ Dreiser Th. Sister Carrie. M., 1968, p.329

*arzularına qapılmırdılar, lakin onlarda gəncliyin qüvvətli nikbinliyi də yoxdur, Nyu-York onda on səkkiz yaşında oğlanın qəlbində alovlanan şiddətli arzular doğura bilməzdi. Lakin bir zaman bu mühitə qovuşmaq ümidinin olmaması onun müvəffəqiyyətsizliklərinin acısını daha da artırır*¹.

Nümunə gətirdiyimiz mətn parçasında başlanğıc qeyri-müəyyənlik ifadə edən “a” artikli ilə başlayır və mətn parçası boyu bu qeyri-müəyyənliyi müəyyənləşdirməyə çalışan müəllif müəyyən artıqlıq, işarə əvəzliyi və digər vasitələrdən istifadə edərək nəzərdə tutulan informasiyasını əks tərəfə ötürməyə çalışır. Mətn parçasını Azərbaycan dilinə çevirəndə ümumi məzmun saxlanılmaqla, Azərbaycan dilindəki mətnlərdə də qeyri-müəyyənlik, müəyyənlik bəzi vasitələrlə, yəni ya hal şəkilçisi vasitəsi ilə yaxud, “bir” sözü ilə, “this” və “that” işarə əvəzlilikləri də müvafiq olaraq, Azərbaycan dilinə “bu” və “o” kimi əvəzliliklərlə transformasiya olunub, dilin daxili struktur sistemi qorunaraq Azərbaycan dilli mətn parçası alınıb. “A man of Hurstwood’s age” ifadəsinin Azərbaycan dilinin qanunlarına uyğun olaraq “Herstved yaşında” kimi verilməsi də çox təbii.

Azərbaycan dilində:

*“Bax bunlar hamısı bizim nəslin faciəsi idi. Anamla xəyalən söhbətlərimdə mən bugünkü günün hadisələri ilə müqayisə edirəm. Axı indi Azərbaycan anaları da bax beləcə göz yaşları töküür”*².

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilində artıqlıq yoxdur, lakin mətnin komponentləri arasındakı əlaqələr həm struktur əlaqə, həm də mətnyaradan komponentlərin müxtəlif vasitələrlə bir-biri ilə bağlanması nəticəsində mətn formalaşır. Belə formalaşmalardan bəhs edərkən K.Abdullayev yazır: “Mətnin tərkib komponentləri bu mənə münasibətlərinə daxil ola bilirlər: sadalama münasibəti, qarşılaşdırma münasibəti, ardıcılıq münasibəti və eynizamanlılıq münasibəti. Komponentlər arasındakı bu qarşılıqlı mənə münasibətləri müxtəlif bağlayıcı formalarla müşayət olunurlar ki, bunların hesabına bu və ya başqa münasibət daha kəskin şəkildə özünü göstərir. Burada onu qeyd etmək vacibdir ki, bağlayıcılar ilk növbədə mətdəki qarşılıqlı mənə əlaqələrinin göstəriciləridir”³.

K.Abdullayevin fikirləri ilə tam razıyıq və nümunə gətirdiyimiz mətn parçasında qeyd olunan münasibətlər, demək olar ki, tam üst-üstə düşür, bununla belə, mətn parçası işarə “bunlar” əvəzliyi ilə başlayır və hadisələrin zaman ardıcılığı gözlənilməklə baş verənlər sadalanır və yerli-yerində bəzən sintaktik təkrar, bəzən işarə əvəzliyi, eləcə də zaman formasının digərini əvəz

¹ Galsworthy J. A Modern Comedy. The Silver Spoon. Book II, M., 1976, p.279

² Qaracallı F. Anam niyə ağlayırmış. Bakı, 1999, s. 105

³ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998s. 248

etməsi ilə (“*bizim nəslin faciəsi idi*”), yəni birinci cümlədə işlədilmiş kataforiklik fikri mətn parçasının mənasının açılmasına şərait yaradır.

Dissertasiyanın birinci fəslinin beşinci yarım bölməsində isə “**Söz sırası mətni yaradan vasitə kimi**” tədqiq olunur. Mətnin formalaşmasında informasiyanın olduğu kimi ötürülməsində başqa vasitələrlə yanaşı, mətni yaradan cümlələrdə olan söz sırası da özünəməxsus yer tutur. Hər bir dildə söz sırası fərqlidir. Yəni bəzi dillərdə söz sırası nisbətən sabit, digərlərində isə bir qədər sərbəst olur. Hər hansı bir dildə fikri ifadə etmək üçün hansısa cümləni qurmaq o deməkdir ki, həmin dilin sintaktik qanunları əsasında cümlədə iştirak edən sözlər - komponentlər sıralanmalıdır ki, bu da dilçilikdə *söz sırası* adlanır.

Söz sırasından bəhs edərkən O.Musayev yazır ki, “bu və ya digər dildə sözlərin cümlə əmələ gətirəcək tərzdə düzülməsinə söz sırası deyilir. Bir qrammatik vasitə olaraq söz sırasının hər bir dildə başlıca olaraq iki funksiyası olur: 1] sintaktik-semantik, 2] stilistik”¹.

A.İ.Smirnitski yazır ki, söz sırasını tədqiq edərkən tammənəli sözlər ilə ikinci dərəcəli sözlər köməkçi sözlər arasında dəqiq sərhəd qoyulması vacibdir².

İngilis dilinin söz sırasının üslubi funksiyası məntiqi vurğu ilə də sıx bağlıdır. Sintaktik əlaqələr əsasən söz sırası vasitəsilə ifadə olunduğu üçün söz sırası sintaktik funksiya daşıyır.

Söz sırasından bəhs edərkən inversiya məsələsindən yan keçmək mümkün deyildir. Inversiya haqqında müxtəlif fikirlər vardır. A.Hüseynovun gəldiyi qənaətlər çox önəmlidir və həmin fikirlərə istinad vacib bilir. Çünki mətn yaranmasında söz sırası və inversiya mətnin qoşa qanadlarıdır, məzmunun verilməsində, informasiyanın ötürülməsində çox vacib funksiya yerinə yetirirlər.

Məqsədimiz heç də söz sırasının bütün funksiyalarını araşdırmaq deyil, onun mətnyaratmada rolundan bəhs etmək olduğundan həmin funksiyanın mətnlərdə necə verildiyini təhlil etməkdir.

Dil işarəsinin aktuallaşmasında müxtəlif dillərdə (ingilis, rus, Azərbaycan dillərində) eyni anlayışı bildirən külli miqdarda nitqi müşayiət edən nominativ konstruksiyalar vasitəsilə geniş dildaxili ifadələrin təsnifatı yaranır və bunlar müasir linqvistik sistemdə yeni ifadələr kimi özünü göstərir. Bu baxımdan söz sırasının mətnyaratmada da rolu məsələsi özünü göstərir. Bu münasibətlə Q.Y.Solqanikin fikirləri olduqca maraqlıdır. Q.Y.Solqanik yazır ki, hər şey hamıda artıq deyil, xoşbəxtlikdən hər şey haqqında düşünülməyib.

¹ Musayev O.İ. İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin sırası. Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyat Nəşriyyatı, Bakı, 1960, s. 7

² Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М., 1957, с.61

Hələ müəyyən edilməyən, şərhə ehtiyacı olan problemlərin həlli vacibdir¹.

Azərbaycan dilində belə bir nümunəyə baxaq: “*Gün günorta yolunu hələ yarı etməsə də, bürkü başlamışdı. Günortadan sonra daha da güclənirdi. Tərəkəmələr belə havaya “el qovan” da deyirdilər, yəni yaylağa tərəf köç etməyin vaxtı yaxınlaşırdı. Qoyunların qırxımı demək olar ki, qurtarmış, təzə yundan keçə atılmış, yazda doğulan quzuların dizi-dırnağı bərkimişdi*”².

Azərbaycan ədəbiyyatından gətirilmiş mətn parçasında cümlələrdə söz sırası dilin daxili strukturuna görə hamısı nəqli cümlədir və zaman etibarı ilə bir-birinin ardınca hadisələrin gedişi haqqında informasiyanı çatdırmaq istəyən həm hərəkətin qrammatik zamanını, həm də ilin fəslini təsvir edərkən məndə bir neçə məqamı aktualaşdırır. Birinci növbədə, “*qoyunların qırxımı qurtarmış*”, “*təzə yundan keçə atılmış*” fikri ilə nə demək istədiyini, köçün dağa getməsi ilə nə əlaqəsi olduğunu başa düşmək, “*yazda doğulan quzuların dizi-dırnağı bərkimişdi*” fikrini çatdırmaqdır.

İngilis və Azərbaycan dillərində söz sırası mənanı qabarıqlaşdırır. Cümlələrdən hər hansı birinin yeri dəyişilsə, məntiqi məzmun pozular və ötürülən informasiyanın məqsədi yerinə yetirilməz.

Məsələn, sonuncu cümləni birinci cümlənin yerində işlətsək, mətn pozular. Bu mətn parçasında da zaman və hərəkət ardıcılığı, sadalanan hərəkətlərin nəticəsi mətnin sonunda tamamlanır.

İngilis dilində: “*She remembered that she was hungry and went to the little cupboard in the rear room where were the remains of one of their breakfasts. She looked at these things with certain misgivings. The contemplation of food had more significance than usual. While she was eating she began to wonder how much money she had. It struck her as exceedingly important, and without ado she went to look for her purse. It was on the dresser, and in it were seven dollars in bills and some change. She quailed as she thought of the insignificance of the amount and rejoiced because the rent was paid until the end of the month.*”³.

Azərbaycan dilinə tərcüməsi: “*Nəhayət, o çoxdan ac olduğunu xatırladı. Yelləncəkdən qalxaraq arxadaki otaqda olan balaca bufetə tərəf getdi, nahardan bəzi şeylər qalmışdı. Orada Kerri qərribə bir hisslə yeməyə baxdı: indi onun üçün yemək həmişəkindən daha çox əhəmiyyətə malik idi. Kerri yeməyə başladı və bu zaman birdən onun başında bir fikir doğdu: onun nə qədər pulu var, Bu fikir ona çox əhəmiyyətli göründü, o bir dəqiqə*

¹ Солганик Г.Я. От слова к тексту. М., 1993, с. 68

² Əfqan. Вəy İnal. Bakı, Yazıçı, 1993, s.68

³ Dreiser Th. Sister Carrie. M., 1968, p.277

belə ləngimədən qalxdı və pul kisəsi üçün getdi. Orada yeddi dollar və bir qədər xırda pul var idi. Nə qədər cüzi məbləğə sahib olduğunu gördükdən sonra Kerrinin ürəyi ağrıdan sıxıldı. Eyni zamanda o sevindi ki, ayın axırına qədər evin kirayəsi verilmişdir.”¹

Qeyd etməliyə ki, bu mikromətn mətnin bütün struktur əlaqə növlərini ehtiva edir. Burada formal və yaxud transformasiyaya uğramış təkrarlardan başlayaraq, sintaktik paralelizm kimi özünü göstərən söz sırası təkrarına, həmçinin deytik elementlərin təkrarına qədər bütün əsas mətnyaradıcı struktur faktorlar çıxış edir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə **“Mətnyaratmada aktual üzvlənmənin rolu”** adlanır. Bu fəsil iki yarımbölmədən ibarətdir. Keçən əsrin ikinci yarısından başlayaraq, dilçilik elmində yeni bir sahə – aktual üzvlənmə önəmli bir problem kimi yaranıb inkişaf etməyə başladı. Aktual üzvlənmə müasir dilçilikdə çətin və hələ də tam öyrənilməmiş sahələrdən biridir. “Aktual üzvlənmə” termini “aktual” (məna, vacib fikir) və “üzvlənmə” sözlərinin ifadə etdiyi anlayışlardan ibarətdir. Bu ifadə dilçilik termini kimi ilk dəfə V.Matezius tərəfindən işlədilmişdir. Obyektiv reallıq kimi qəbul edilib ki, dil sistemdir və aktual üzvlənmə də dilçiliyin bu qatına- layına daxildir.

Aktual üzvlənmədən bəhs edərkən K.Abdullayev yazır ki, cümlənin aktual üzvlənməsi onun mümkün olan başqa üzvlənmələrindən öz funksional yolu ilə fərqlənir.

Ə.Ə.Abdullayev qeyd edir ki, müasir dilçilikdə “cümlənin aktual üzvlənməsi” termininə sinonim kimi “semantik üzvlənmə”, “kommunikativ üzvlənmə”, “kontekstual üzvlənmə”, “tema və rematik üzvlənmə”, “cümlənin funksional perspektivi”, “cümlənin aktual perspektivi” terminləri də işlədilir. Biz “aktual üzvlənmə” terminindən istifadə etməyin tərəfdarıyıq².

Bəllidir ki, aktual üzvlənmə və qrammatik üzvlənmə iki qarşı-qarşıya dayanan əks tərəfləri əks etdirir. Onlardan birincisi – aktual üzvlənmə, təbii olaraq, aktual sintaksisin, digəri isə qrammatik üzvlənmə olmaqla, potensial sintaksisin problemidir.

Bu sahədə tədqiqatlar apararı və öz sözünü deyən İ.Vardul olmuşdur ki, həmin məsələ ilə bağlı olaraq iki dil səviyyəsini – a) formal üzvlərin səviyyəsi, b) aktual üzvlərin səviyyəsi olmasını qeyd etmişdir.

K.Vəliyev isə bu məsələyə bir qədər fərqli rakursdan yanaşmışdır. Ona görə, ənənəvi qrammatik üzvlənmə cümlənin informasiya daşıyan yükünü tam açarı bilmir, cümlənin nitq prosesindəki semantik funksional ifadəsi məsələsi

¹ Drayzer T. Kerri bacı.Bakı, Avrasiya press, 2006, s. 142

² Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, Xəzər Univer. nəş., 1998,s.29

açıq qalır ¹. Üçüncü fəslin birinci yarımbölməsində “**Mətnyaratmada qrammatik vasitələrin aktuallaşmasının rolu**”ndan bəhs olunur. İlk növbədə, qrammatik vasitələr qrupuna hansı vahidlərin daxil olmasına diqqəti çəkmək daha doğru olardı. Qrammatik vasitələr qrammatik mənaların dildə öz əksini tapmış maddi ifadəsidir. Məsələn, şəkilçilər, təkrarlar, söz sırası, analitik birləşmələr, inversiya, şəxs və işarə əvəzlilikləri, köməkçi sözlər və s. Bununla yanaşı, qrammatik forma özlüyündə qrammatik vasitənin əlaqəsi, vəhdəti, sözdə maddi olan hər şey (zənnimizcə, hər bir sözün səs tərkibi, onun cümlədə yeri, intonasiya və s. qrammatik formaya daxildir. Qrammatik mənalara gəldikdə isə, bütün hallarda qrammatik mənaların maddi ifadəsi – qrammatik ifadə vasitələri mənaların özü ilə əlaqədardır.

Azərbaycan dilində bədii ədəbiyyata müraciət edək:

Birdən yaxınlıqdakı Qartal qayası tərəfdən ney səsi eşidildi. Elə bil hər şey bir anın içində oyandı, hayqıran sular da, onun səsisə səs verən dağlar da dilə gəldi².

Nümunə kimi gətirilən mətn parçasında “*ney səsi eşidildi, səsinə səs verən dağlar da dilə gəldi*” predikativlərinin arasındakı əlaqələr adresant hesabına həmin parçada ideyanı aktuallaşdırır və mətnin kommunikasiya prosesində dinləyici-oxucuya anlaşılıq şəkildə ötürülməsinə tam şərait yaradır və sanki böyük bir səhnə göz önündə canlanır.

Bu mətndə qrammatik vasitələrin eynizamanlılıq baxımından predikativlərlə işlənən birləşmələr hesabına aktuallaşmış cümlələrdəki semantik əlaqələr də öz rolunu oynamışdır.

İngilis dilində olan bir mətn parçasına diqqət yetirək:

The young man felt suddenly quite homesick. He was back in the living-room of an old “Colonial” house, in the bend of a lonely South Carolina river, reddish in hue³.

Bu mətnin yaranmasında qrammatik vasitə olan artikkelərin və əvəzliliklərin aktuallaşması asanlıqla müşahidə edilir.

Sənubər aşırımından bir zabit enirdi. Onun baxışlarında gəncliyin ən şirin, ən ülvli arzuları sezilmirdi. Sifəti qayğılı görünürdü. Sanki heykəltarın onun simasında qəmli bir insan surəti yaratmışdı. Dolu vurmuş bahar çiçəkləri kimi onun görkəmindən də yoxsulluq yağdı⁴.

Bu mətndə qrammatik vasitələrin aktuallaşmada rolu ondan ibarətdir ki,

¹ Vəliyev K.N. Cümlənin semantik üzvlənməsi: Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. ADU-nun nəşri, Bakı, s.49

² Qüdrətov O. Tənha çınarım mənim. Bakı, 1978, s.159

³ Galsworthy J. A Modern Comedy. The Silver Spoon. Book II, M., 1976, p.10

⁴ Qüdrətov O. Tənha çınarım mənim. Bakı, 1978, s.5

birinci və ikinci cümlədə qeyri-müəyyənlik ifadə edən “bir”, öz leksik mənasında inkarlıq ifadə etməsinə görə “sezilmirdi, itirmişdi” xəbərlilik ifadə edən sözlər, mənanı daha da emosional, ekspressiv etmək üçün “ən şirin, ən ülvü” sinonimik ifadələr və digər cümlələrdə sadalanan zamanla bağlı fikirlərin vasitəsilə informasiyanı tam dolğunluğu ilə qəbul edənə çatdırmışdır.

Dissertasiyanın üçüncü yarımfəslinin ikinci yarımbölməsində “**Mətn-yaratmada rabitəliliyin və semantik bağlılığın rolu**” təhlil olunur.

Dilçiliyin nisbətən gənc sahəsi olan mətn dilçiliyində əlaqəlilik, rabitəlilik, semantik bağlılıq məsələsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur.

Bu sahədə tədqiqat apararlardan biri də A.Məmmədovdur. A.Məmmədov yazır ki, əlaqəlilik iki əsas amilə – koheziya və koherentliyə əsaslanır. Mətnin struktur bütövləşməsinə təmin edən koheziya bir sıra amillərin yardımı ilə reallaşır¹.

Əlbəttə, A.Məmmədovun bu nəzəri düşüncələri tamamilə doğrudur. K.Abdullayev, Ə.Ə.Abdullayev və digərlərinin qeyd etdiyi kimi, mətnin yarımbölmə formalaşmasında, həmçinin başqa növ əlaqələr, məsələn, təkrarlar, söz sırası, sintaktik təkrarlar, paralelizm, anafora, katafora və s. ilə yanaşı, birbaşa mətnin komponentləri arasında rabitəlilik və semantik bağlılıq mütləqdir, çünki onlarsız mətnin bitkinliyindən və ötürülməsi nəzərdə tutulan informasiyanın qəbulediciyə aydın olması, qavranılması sual altına alınır.

Göstərilən əlaqələrin məcmusunu aşağıdakı mətn parçasında izləyək:

“Katerə də şöhrət lazım deyildi. Qoca, öz qocalığını dilinə gətirməkdən qorxmuş olsa da, kater bunu gizlədə bilmirdi. Dili, ağızı yoxdu. Şöhrəti indiki işlərinə görə yox, tarixə görə idi. Abidəyə çevrilmişdi. Neçə dəfə onun başına adamlar toplaşmışdı”².

Bu mətnin formalaşmasında işarə əvəzliyi, söz sırası, sintaktik təkrar, inversiya, koheziya, koherens, anafora, katafora və s. bütün əlaqələr, demək olar ki, vardır, lakin ümumi məzmunu gəldikdə, rabitəlilik və semantik bağlılıq daha güclüdür.

Zənnimizcə, mətni təşkil edən cümlələrin bir-biri ilə bağlanması, onların arasındakı münasibətlərin qeyd olunan növləri aktual üzvlənmə ilə mətn əlaqəsinə xidmət edir.

“Dəyirmandaq kəndini iki hissəyə bölən büllur sulu çayın kənarındayam. Öz gözəllikləri ilə çayın ətrafını bəzəyən yamyaşıl çəmənliklər və səliqə ilə düzülmiş söyüd ağaclarını seyr etməkdən doymuram. Aşağıda, çayın lap dərin yerində cürbəcür quşlar, ən çox da qazlar, ördəklər toplaşib biri o

¹ Məmmədov A.Y. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı, ADU, 2008, s.63

² Əlibəyov C. Vida görüşü. Bakı, Yazıçı, 1981, s. 91

*birinə mane olmadan üzürlər*¹.

Bu mətnin yaranmasında yuxarıda göstərilən vasitə və üsulların demək olar ki, hamısı iştirak edib. Orada verilən informasiya komponentləri arasında rabitəliliyi və semantik bağlılığı müşahidə etmək çox asandır.

Dissertasiyanın “**Nöticə**” hissəsində tədqiqat prosesi zamanı əldə edilmiş elmi qənaətlər aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

Mətnin aktual üzvlənməsi və mətn vahidlərini tədqiq edərək aşağıdakı nəticələrə gələ bildik:

1. *Aktual üzvlənmə* mətnin açarıdır. Onun tema və remasını formalaşdıran leksik-qrammatik vasitələr Azərbaycan, ingilis və rus dili mətnlərinin yaranmasında ümdə rol oynayır. Mətnyaratmada koherentlik və koheziya, yəni *rabitəlilik və semantik bağlılığın* da rolu önəmlidir.

2. Mətnyaratmada mətndaxili əlaqələr nə qədər müxtəlif olsa da, onların heç biri ayrılıqda effektiv deyil, çünki *müxtəlif formal vasitələr, formal vahidlər* mətnyaratmada fəal iştirak edir. Bunların heç biri digərini inkar etmədən bir-birinin köməyinə gəlir. *Qrammatik və semantik strukturlar* isə qarşılıqlı münasibətlərə uyğun mövcud olur.

3. Müxtəlif sistemli dillərdə mətnyaradan formal vasitələrdən biri *təkrarlardır* ki, onlar mətn komponentlərinin struktur əlaqəsinin ən yaxşı ifadə vasitəsi kimi müxtəlif səciyyəlidir.

4. Müxtəlif sistemli dillər olmasına baxmayaraq, həmin dillərin bəddii ədəbiyyat nümunələrindəki mətn parçalarının, əksəriyyətində *anafora və katafora* mövcuddur və bunlar mətn parçalarının mərkəzində durur və belə qənaətə gəlmək olar ki, dilin quruluş və sistemindən asılı olmayaraq, həmin dillərdə mətnyaratma koqnitiv baxımdan təqribən eyni struktura malik olur.

5. *İnversiyasöz sırasının* dəyişməsidir. Belə halda mətn komponentlərinin ya yeri dəyişir və yaxud həmin komponentlər arasına hər hansı bir üzv daxil olaraq, mətndə sıx əlaqə yaradır.

6. Hər üç dilin faktik materiallarında mətn daxilində mövcud olan komponentlərin – ayrı-ayrı cümlələrin arasındakı əlaqə üsullarından biri də *sintaktik paralelizmdir*. Hər bir dildə paralelizm işlənmə məqamında konkret formalardan asılı olaraq, inkari paralelizm, tam paralelizm, natamam paralelizm, genişləndirilmiş paralelizm, sinonimik paralelizm kimi özünü göstərir.

7. Mətnin formalaşmasında formal əlaqə vasitələrindən biri də *sinonimlərdir*. Ümumiyyətlə, mətnyaratmada ötürülən informasiyanın məna yükünün daha tez və anlaşıqlı olması üçün dildə sinonimlərin rolu əvəzsizdir.

¹ Cəfərov N. Uzaq günlərin nisgilli xatirələri. 525-ci qəzet, 24 yanvar 2017, s.8

8. Azərbaycan və rus dillərində mətnlərin yaranmasında müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik *şəxs və işarə əvəzlilikləri* vasitəsilə tənzimlənilir. Mətn *müəyyənliklə* başlaya və o, mətn daxilində bir neçə dəfə *qeyri-müəyyənliklə* əvəz oluna bilər ki, bu da koqnisiya ilə birbaşa əlaqəlidir. İngilis dilində mətnin yaranmasında müəyyən və qeyri-müəyyən artikllərin rolu böyükdür. Mətnin məzmun vahidləri olan *anafora və katafora* hər üç dildə bütün dil imkanlarını özündə ehtiva edir. Bunların bağlılığı frazabaşlangıcı ilə frazasonluğu elementlərin məcmusunu təşkil edir.

9. Tədqiq olunan dillərin hər üçündə *bağlayıcıların* mətnyaratmada xüsusi rolu malik olaraq, komponentlər arasında əlaqə yaradır və informasiyanı effektiv şəkildə formalaşdıraraq qəbul edəndə çatmasına xidmət edir. oynayır.

Dissertasiya mövzusu ilə bağlı aşağıdakı tezis və məqalələr dərc olunmuşdur:

1. Mətnlər necə yaranır? Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri metodik jurnal. № 4, Bakı, BDU, 2006, s. 39-41.
2. К вопросу о роле коммуникативных компонентов в образовании текста. Вестник Российского государственного университета им. И.Канта. Выпуск 2, серия филологические науки. Калининград, 2007, с. 55-61.
3. Differential linguistics. The X-th International Conference Cognitive Modeling in Linguistics Proceedings. v. 2, Moscow-Varna, 2009, s. 41-49.
4. Mətn dilçiliyinin inkişaf perspektivləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Ali məktəbimizə Universitet Statusu verilməsinin 10 illiyinə həsr olunmuş xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri III Respublika Elmi konfransının materialları. Bakı, ADU, 15-17 aprel, 2010, s. 70-72.
5. Aktual üzvlənmə və qrammatik üzvlənmə haqqında. Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri IV Respublika Elmi konfransının materialları. Bakı, ADU, 18-19 may, 2011, s. 35-36.
6. Cümlələri bağlayan məntiqi-semantik vasitələr. Filologiya məsələləri № 11, Bakı, 2011, s. 162-167.
7. Aktual üzvlənmə və kontekst. Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası № 4, Bakı, BDU, 2016, s. 14-25.
8. Mətn vahidləri və onların kommunikativ təşkili. Tədqiqlər №-3, Bakı, 2017, s. 79-89.
9. Mətn və altməndə mənənin başa düşülməsi. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri metodik jurnal. №3 (103), Bakı, 2017, s. 38-40

Актуальное расчленение текстов и единицы текстов

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из общей характеристики работ, трех глав, заключения и списка использованных литератур.

Во «Введении» обосновывается актуальность темы исследования, определяется объект, цель и задачи, теоретическое и методологическое основание исследовательской работы, описывается научная новизна, научно-теоретическая и практическая значимость работы, ее метод, объект и предмет, теоретическая и практическая значимость работы и дается сведение об апробации и структуре диссертации.

Первая глава называется «Общий взгляд на историю исследования текстовой лингвистики». В этой главе рассматривается актуальное расчленение и взгляд текстовых единиц в лингвистике, формальные единицы текста, тематические единицы текста (анафора, катафора и т.д.).

Вторая глава называется «Роль в расчленении формальных средств соединяющих текстов». В этой главе рассказывается о разных вопросах, которые играют важную роль при создании текста, в частности, о повторениях, как формальная единица создающая текстов, о параллель, как формальное средство создающее текстов, о синонимах, как один из средств создающих текстов, о роли указательных местоимений и артиклей, как создателей текстов, о порядке слов, как средства создающих текстов.

Третья глава называется «Роль актуального расчленения в создании текста». В этой главе исследуется роль актуализации грамматических средств и семантической связности при составлении тестов,

В заключении обобщаются полученные основные результаты во время исследования.

Actual Division of the Sentence and the Units of the Text

SUMMARY

The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion and the list of the used literature.

In the introduction the actuality of the research work is substantiated, the aims and purposes are determined, its scientific novelty, theoretical and practical significance are explained, the methods, object and topic are elucidated, the principal propositions presented to be defended, as well as the approbation and structure are informed about.

The first chapter of the dissertation is entitled as “General View of the History of Study of Text Linguistics”. In this chapter a view of the actual division of the sentence and the units of the text, the formal units of the text, the content units of the text (anaphora, cataphora and so on) in linguistics are dealt with.

The second chapter of the reserch work is entitled as “ The Role of the Formal Means of Textual Cohesion in the Actual Division of the Sentence”. In the second chapter of the dissertation the problems, such as repetitions as formal units of textual cohesion, parallels formal means of textual cohesion, synonyms as one of the means of textual cohesion, the role of demonstrative pronouns and articles in textual cohesion, the word order as a means of textual cohesion are studied.

The third chapter of the dissertation is entitled as “The Role of Actual Division of the Sentence in Textual Cohesion”. In this chapter the role of the actual division of the grammatic means in textual cohesion, the role of coherence and semantic cohesion are analysed.

The basic results and conclusions of the research work have been summerized in the conclusion of the dissertation.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100 nüsxə

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ГЮЛЬШАН АКИФ КЫЗЫ МАГЕРРАМОВА

**АКТУАЛЬНОЕ РАСЧЛЕНЕНИЕ ТЕКСТОВ И
ЕДИНИЦЫ ТЕКСТОВ**

5704.01- Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой
степени доктора философии по филологии**

БАКУ – 2018

